

Türkmen Türkçesinde Kan Sözcüğünün Kavramsallaşması

Conceptualization of the Word Blood in Turkmen Turkish

*Savaş ŞAHİN**

Öz

Tıp literatüründe damarların içinden akan ve insana hayat veren kırmızı bir sıvı olarak tanımlanan kan, Türk kültüründe de birçok çalışmaya konu olmuştur. Sosyal dilbilimin araştırma alanlarından biri de dilin toplumdaki toplumsal katmanlar ile ilişkisini incelemektir. Uzun bir süreç içerisinde duygu ve düşüncesiyle kan bağı oluşturan insan topluluğu kültürel değerlerini dille aktarır. Kültür hafızasından ve dil imbiğinden geçen kalıp sözler; atasözleri, deyimler gibi dil vasıtalarıyla kültür malzemesi ile hayat bulur. Kan sözcüğü de insanlar arasındaki soy bağına ifade etmesinin yanında mitolojilerde ve semavi dinlerde yaratılışa, ölümden; çeşitli inanç sistemlerinde ritüellerin ana teması olmuştur. Türk kültüründe üzüntü, korku, eziyet gibi olumsuz duygu durumları kanla ilişkilendirilmiş, bu duyguları ifade etmede kan sözcüğü kullanılmıştır. Kimi dinî törenlerde kan akıtmak kutsal sayılmış; bu uygulamanın Tanrıya yakın olma, günahlardan arınma aracı olarak görüldüğüne inanılmıştır. Birçok kültürde “kan” a birbirinden farklı veya benzer farklı sembolik anlamlar yüklenmiştir. Kültürel semboller anlamsal olarak değişime uğramış, zenginleşmiş veya yok olmuştur. Kan, Türk kültüründe eskiden beri önemli bir kültür sembolüdür. Kültürel semboller, kültüre ait değerlerin gelecek nesillere değişmeden aktarılmasında çok önemli bir yere sahiptir. Türkmen Türkçesinde de kan sözcüğü çeşitli insan tiplerini, korku, üzüntü gibi çeşitli duyguları ifade etmiştir. Bu çalışmada medeniyetlerin bir kültür sembolü olarak kullandığı “kan” sözcüğünün Türkmen kültüründe nasıl sembolleştirildiği, deyimlerde nasıl metaforlaştığı gösterilmiş; kan sözcüğünün deyimlerde kazandığı ve ifade ettiği anlamlar üzerinde durulmuştur.

Anahtar Sözcükler: *Kan, kültür, deyim, Türkmen Türkçesi*

* Doç. Dr., Akdeniz Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı; savassahin@akdeniz.edu.tr; Orcid: 0000-0003-4462-9006

Abstract

Blood, defined in the medical literature as a red liquid that flows through the veins and gives life to people, has also been the subject of many studies in Turkish culture. One of the research areas of social linguistics is to examine the relationship between language and social layers in society. The human community, which has blood bonds over a long period of time and has formed emotions and thoughts, expresses its cultural values through language. Formulaic words are passed through cultural memory and language comprehension; they come to life with cultural material through language such as proverbs and idioms. In addition to expressing the lineage bond between people, the word blood also refers to creation and death in mythologies and heavenly religions. It has been the main theme of rituals in various belief systems. In Turkic culture, negative emotions such as sadness, fear, and torment are associated with blood, and the word blood is used to express these emotions. Shedding blood was considered sacred in some religious ceremonies, and it was believed that this practice was seen as a means of getting closer to God and purifying sins. In many cultures, "blood" has different or similar symbolic meanings. Cultural symbols have changed semantically, become enriched, or disappeared. Blood has been an important cultural symbol in Turkic culture for a long time. Cultural symbols have a very important role in transferring cultural values to future generations unchanged. In Turkmen Turkish, the word blood refers to various types of people and various emotions, such as fear and sadness. In this study, it is shown how the word "kan" (blood), which is used as a cultural symbol by civilizations, is symbolized in Turkmen culture and how it becomes a metaphor in idioms, and the meanings that the word blood acquires and expresses in idioms are emphasized.

Key Words: *Blood, culture, idiom, Turkmen Turkish*

Giriş

Kan, insanın vücuduna yayılan yaşam gücünün taşıyıcısıdır, yaşam verir ve enerji yayar. Yenilenemeyen, geri dönüştürülebilen bir kaynaktır (Gennep, 1981: 26-28). Kanın ikili bir sembolü vardır: Biri hayat ve can veren mucize bir sıvı, diğeri şiddet sonucu ortaya çıkan ve can alan bir sıvı. Yani kan; ya can vermeye yarayan ya da can almaya yol açan bir sıvıdır.

“Kültür, sembollerde cisimleşen anlamların tarihsel olarak aktarılmış bir modelidir.” (Geertz, 1973: 89). Erken modern Avrupa'daki kan temaları, büyücülük ve büyücülük inancının ayrılmaz bir parçasıdır. Kan, şeytan ve müttefikleri arasındaki en önemli aracı oluşturmuştur. Geç Orta Çağ

Avrupası'nda Yahudilere yönelik ritüel cinayet suçlamalarında da kan sembolünü odak noktası hâline gelmiştir (Matteoni, 2009: 12-29).

Orta Çağ Avrupası'ndaki inanışa göre kan hem cadıların hem de doğaüstü varlıkların yaşam gücü olarak ihtiyaç duyduğu bir maddeydi. Ruhun aracı olarak kan ve özellikle bu bağlamda Hıristiyan kanı, şeytanın veya periler gibi insan olmayan yaratıkların her şeyden çok arzuladığı şeydi. Eserleri 17. yüzyılda yeniden basılan 13. yüzyıl filozofu Roger Bacon, yaşlanmaya karşı etkili tek ilacın kanın zenginliği ya da yoksulluğu olduğunu ileri sürmüştür (Matteoni, 2009: 108-110).

Kan sözcüğü, çeşitli bilim dallarına ait sözlüklerde tanımlanmıştır. Türkçe Sözlük'te kan sözcüğünün ilk anlamı "Atardamar ve toplardamarların içinde dolaşarak hücrelerde özümleme, yadımlama görevlerini sağlayan plazma ve yuvarlardan oluşmuş kırmızı renkli sıvı." (TDK 2011: 1292) şeklinde açıklanmıştır. Dünya inançları sözlüğünde kan; "Güç ve canlılık verici, kötülüklerden arıtıcı olduğuna inanılan sıvı." şeklinde tanımlanır ve tüm kültürlerde kanın olumlu ve büyülü bir etkisi olduğu ifade edilir (Hançerlioğlu, 2010: 238). İlkel toplumlarda, kanın hayatın kaynağı ve taşıyıcısı olarak kabul edildiği görülür. Kanın ait olduğu bedenden çıkmasıyla ruhu da beraberinde götürdüğüne inanılırdı. Dolayısıyla ruhun kanla özdeş olduğu ve bedenden ayrılan kanın ruhu hâlâ içinde taşıdığı düşünülürdü. Böylece kan-can-ruh özdeşliği biçiminde ifade edilen bir düşünce ortaya çıkmıştır (Bali, 2023: 645-646). Kültür, dil ve felsefe alanında da tanımı yapılan kan sözcüğü kültürümüzde çok önemli bir yere sahiptir. "Kan kavramının Türk kültüründeki yerini destanlarda da görmek mümkündür. Türk destanlarına bakıldığında kan ile ilgili ilk motif kahramanın doğumu esnasında karşımıza çıkmaktadır." (Ögel, 1998: 500).

"Kavramlaştırmak "Bir şeyi, kavram durumuna getirmektir." Dil, kavramları kendi yapısı, algılaması ve anlatımıyla değişik yollardan değişik kavramlarla ilişki kurarak oluşturur. Örneğin, temel besin denince akla gelen ekmek sözcüğünün "nedenli bir adlandırma"yı örneklendirdiğini, aslının < etmek olduğunu lehçelerdeki, Anadolu ağızlarındaki yaygınlığını, yeni anlamlar kazanarak "insanı geçindirecek iş, kazanç, hatta yaşam..." gibi yeni anlamlar kazandığını görürüz." (Uç, 2010: 252-253). Toplumun düşünce sistemi, değer yargıları, dünyaya bakış açıları dildeki sözcüklerin kavramlaştırılarak yeni anlamlı sözcük ya da sözcük gruplarının türetilmesini sağlar.

Kan sözcüğü, Türkmen Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Türkmen kültürünün bir motifi olmakla birlikte çeşitli duyguların sözcüklerle kavramsallaştırılmasında kullanılır. Kimi zaman birlikte kullanıldığı sözcük grubuyla bir duygu kavramına ad olur, kimi zaman da deyimleşerek bir duygu durumunu ifade eder. Modern Oğuz Türkçesinde deyimleştirme, sözlerin kendi anlamları dışında da kullanılarak bir veya birkaç sözcüğün ortaklaşa yeni bir anlamı yansıtmasıdır. Benzetme, metafor, metonomi “mecazımürsel” ve somutlaştırma gibi yollarla deyimler meydana gelir.” (Erdem, 2009: 98). Türkmen Türkçesinde çok sayıda deyim metafor vasıtasıyla ortaya çıkmaktadır. “Böyle deyimler söz dizimlerinin farklı kullanımının veya sözlerin farklı semantik ilişkilerde kullanımının normal özelliğe sahip olmasıyla meydana gelirler. Bunlar Türkmen Türkçesinde frazeolojik metaforlar olarak adlandırılır.” (Erdem, 2003: 108).

Çok anlamlı kelimelerde kelimenin kavram alanı oluşturulur. Bu kavram alanı içinde yer alan her bir kavramın anlamı, kelimenin anlamını belirlemede yardımcı olur ve anlam alanını meydana getirir. Metaforlu ifadeler, kelimenin anlam alanını meydana getirmede önemli rol üstlenirler. Anlam alanı dediğimiz ise bir kavramın çeşitli kullanım alanlarının ele alınması konusudur. Kelimelerin anlam alanı yine o kelimenin kavram alanı içerisinde yer alır (Kıran, 1986: 268). Türkmen Türkçesinde *gan* ile kurulan sözcük öbekleriyle çeşitli duygular, insanın fiziki durumu veya görüntüsü vb. ifade edilmiştir. Bu çalışmada; Türkmen Türkçesindeki *gan* “kan” sözcüğünün metaforik kullanımları gösterilmiş, kan sözcüğünün kazandığı ve ifade ettiği yeni anlamlar üzerinde durulmuştur. Çalışmamızdaki sözcük varlığı, Türkmenistan’da ve Türkiye’de yayınlanmış olan en eski ve en güncel Türkmençe sözlükler taranarak tespit edilmiştir. Taranan sözlüklerin listesi aşağıda belirtilmiştir. Kan sözcüğünün kavramlaşarak çeşitli anlamlar ifade ettiği sözcük ya da sözcük grupları şu şekilde sınıflandırılmıştır:

1. Fizik Olarak Dayanıklı, Sağlıklı ya da Gücsüz-Sağlıksız İnsan Tipini İfade Etmek

Kalpten çıkan kan vücudumuzun her yerini dolaştıktan sonra kalbe geri döner. Damarlar içindeki kanın damar duvarına yaptığı basıncın düzeyine göre de kan basıncı “tansiyon” ortaya çıkar. Tansiyonun düşüklüğü ya da yüksekliği insanın vücudunun rengine tesir eder. “Atasözleri ve deyimlerde kan, yüz veya yanakta rengiyle yer aldığı daha çok sağlıklı olma ve canlılık belirtisi olarak görülmektedir.” (Demir, 2016: 17). Türkmen kültüründe insanın vücudunda kanın olup olmaması veya vücutta görünür yerlerde

kırmızı rengin görüntüsü sağlığa ya da sağlıksızlığa işarettir. Türkmenler kanın vücut uzuvlarından çekilmesini *gaç-* fiiliyle; kanın uzuvlara gelerek sağlıklı görüldüğünü anlatmak için *gan* sözcüğüyle genellikle *yöre-*, *gel-* yardımcı fiillerini kullanarak sağlıklı veya sağlıksız görünümü ifade eden deyimler kullanmışlardır. Yüzünün, teninin rengi kırmızı olanlar sağlam, sağlıklı; yüzünde ve teninde (özellikle yanak ve yüz) kan olmayan insanlar ise zayıf, güçsüz, ten rengi soluk insanlardır:

etiñe-ganıña gel-: fizik bakımından iyi bir durumda olmak, dayanmak. (TDS, 1962: 139-140)

gan yöre-: güçlü, kuvvetli hâle gelmek. (TDS, 1962: 139-140)

ganıñ gaç-: rengi kaçmak, rengi atmak, benzi sararmak, yüzü solmak, beti benzi kireç kesilmek, bet beniz kalmamak. (TDDS, 2016: 385-386)

etine-ganına gel-: yüzüne kan gelmek, sağlığı yerine gelmek, iyileşmek, düzelmek, kilo almak. (TDS, 2016: 385-386)

yañaklarından gan damayın diy-: yanaklarından kan damlamak, çok sağlıklı olduğu benzinden anlaşılacak, sağlıklı görünmek. (TDDS, 2016: 385-386)

Türkmen Türkçesinde *gan* sözcüğüyle kurulan rengi, benzi solmuş, hâlsiz, güçsüz insan veya sağlıklı, etine dolgun insan görünüşünü ifade etmede kullanılan kavramlar şunlardır:

etli-ganlı: göze dolu görünen, etine dolgun. (TDFS, 1976:68-69)

ganı gaçık: rengi kaçmış, beti benzi soluk, benzi sarı, yüzü solgun, güçsüz, kuvvetsiz, dermansız. (TDFS, 1976:68-69)

ganı yerinde: sağlam, sağlıklı, kanlı canlı, vücut sağlığı yüzünden belli olan. (TDFS, 1976:68-69)

yüzüniñ ganı gaçık: rengi kaçmış, beti benzi soluk, benzi sarı, bet beniz kalmamış, beti benzi kireç kesilmiş, rengi atmış, benzi sararmış, yüzü solgun. (TDFS, 1976:68-69)

yüzüniñ gan-kokı yok: rengi kaçmış, beti benzi soluk, benzi sarı, bet beniz kalmamış, beti benzi kireç kesilmiş, rengi atmış, benzi sararmış, yüzü solgun. (TDFS, 1976:68-69)

gan-pet yok: bet beniz kalmamış, beti benzi kireç kesilmiş, rengi atmış, benzi sararmış, yüzü solgun. (TDFS, 1976:68-69)

2. Vücutun Bir Yerinde Kan Toplanması Sonucu Vücutun Renk Değişimini İfade Etmek

Vücutta kan akımı yavaşlayınca beyaz kan hücrelerinin birikmesiyle vücutun bazı yerlerinde iltihap, inflamasyon dediğimiz belirtiler ortaya çıkar. Vücutta kan birikmesiyle ortaya çıkan renk değişikliği Türkiye Türkçesinde göğermek diye adlandırılır. Türkmenler *gan öy*- “tende kan birikip göğermesi” fiilini hem “bir darbe sonucu vücutun belli bir yerinde kan toplanıp morarmak” anlamını hem de kanın yüzde toplanarak öfkelenen insan tipini ifade etmek için kullanır. Vücutun bir noktasında kan birikip vücutta renk değişimi olursa bunu *gan inme* “kan oturması” sözcük öbeğiyle ifade ederler.

3. Öfke Duygu Durumunu İfade Etmek

Duygu ile dilin ilişkisi, dış dünyanın hislerle algılanmasıyla zihnimizde oluşturduğumuz duygu durumlarının dilsel ifadelerle ortaya çıkmasıdır. Zihinde oluşan kavramlar dille ifade edilir. Sakinlik duygusu da kızgınlık ve öfke duygusu da birer duygu durumu olup bunların dille ifadesi zihinle duygu durumunun yorumlanmasıdır. Öfke; sık bir şekilde deneyimlenen hayal kırıklıklarından yoğun hiddete kadar farklı şiddet seviyeleri ve süreçleri içerebilen, içinde fizyolojik ve biyolojik değişimlerin de bulunabileceği normal bir duygu olarak tarif edilmektedir (Hollenhorst, 1998, akt. Yazıcı Çelebi, 2020: 2-3). Bedenen ve ruhsal bir sınırlılık neticesinde hissedilen öfke bireyin kırıldığıнын, işlerinin düzeninin bozulduğunun, haklarının elinden alındığının bir göstergesi sayılmıştır (Hacızade, 2012: 162). Metaforik bir anlam ifade eden kavramın da kavram alanı mevcuttur. Sözcüğün anlam alanı belirlenirken ilk önce sözcüğün temel anlamı bu temel esasında çeşitli kullanımları ile meydana gelen yan anlamlar belirlenir (Yunusoğlu, 2016: 59). Kavram alanı dar iken yani insan vücudundaki sıvı anlamına gelen kan, kazandığı yeni anlamlarla öfke duygu durumunu anlatır hâle gelmiştir.

“Türkmen Türkçesinde öfke ile ilgili ifadelerin çoğu deyimdir ve uyumlu bir zihni modeli yansıtmada çok çeşitli olarak görünürler: *ganı gıç-* “sinirlenmek”, *gabarı kellesine ur-* “öfkesi tepesine çıkmak”, *elleri sandıra-* “elleri titremek” vb. Öfkenin artması, öfkenin vücut üzerindeki tesirinin artmasıdır (Erdem, 2003: 57). *Öfke Sıcaktır* metaforunun katılara ve sıvılara uygulandığı yerler olmak üzere iki versiyonu vardır. Sıvılara uygulandığında öfke, kapsayıcıdaki bir sıvının harareti olur ve *öfke bir kapsayıcı içindeki sıvının sıcaklığıdır* metaforu ortaya çıkar. Öfke katılara uygulandığında ateş olur ve *öfke ateştir* metaforu ortaya çıkar. Böylece halk teorisindeki “kırmızılık”

kavramı dikkat çeker (Lakoff, 1987: 383). Öfke için en temel metafor hararet ile ortaya çıkar. *Öfke sıcaktır* metaforunun katılara ve sıvılara uygulandığı yerler olmak üzere iki versiyonu vardır. Sıvılara uygulandığında öfke, kapsayıcı bir sıvının harareti olur ve *öfke bir kapsayıcı içindeki sıvının sıcaklığıdır* metaforu ortaya çıkar. Katılara uygulandığında öfke, ateş olur ve *öfke ateştir* metaforu ortaya çıkar. Böylece halk teorisindeki kırmızılık dikkati çeker (Lakoff, 1987: 387).

Türkmen Türkçesinde herhangi bir edat kullanmaksızın yön kavramının metaforik kullanıldığı deyimler dikkat çekmektedir. *ganı gaç-*: “1. hastalık, korku veya heyecan yüzünden rengi atmak, benzi sararmak, yüzü solmak. 2. öfkelenmek, sinirlenmek.” (TDDS, 2016: 385), *ganıni gaçır-* “küplere binmek, fena hâlde öfkelenmek” *ganımı gaçır-*: “bir şeye çok öfkelenmek, öfkeden yüzü bembeyaz olmak, kanı çekilmek” (TDDS, 2016: 386) deyimleri yön kavramının metaforik kullanıldığı deyimlerdir.

Ganı gızgın “öfkeli” (TDDS, 2016: 385-386) sözcük grubundaki *gızgın* sözcüğü “sıcak” temel anlamının yanı sıra “öfke” anlamında da kullanılmaktadır. Öfkeli insanın kanının ısınmasıyla *kan sıcaktır* şeklinde maddenin fonksiyonel özelliğine göre bir metafor meydana gelir. *Gızgın ganlilik* “kızgınlık, öfkelenme” sözcük grubunda (Kaynak kan Hedef sıcaklık) kanın sıcaklığı ifadesinde *kan sıcaktır* metaforu görülür. İnsanın öfkeli olması kanının sıcak olması şeklinde somutlaştırılmıştır. *Sıcak kanlı insan öfkelidir* metaforu ortaya çıkmaktadır.

Türkmen Türkçesinde kan adının hedef alandaki “kızgınlık ve öfke” kavramlarının üzerine şemalanması ile meydana gelen *ganımı gızdır-* “canını sıkıkmak, kızmasına sebep olmak, öfkelenmek”, *ganı gızgın* “ufak şeylere sinirlenen, çabuk kızan, öfkeli, sinirli”, *ganıni gız-* “kızmak, öfkelenmek” vb. (TDDS, 2016: 385-386) deyimlerde *gız-* fiili sıcaklığı ifade eder. Bu deyimlerde öfke kavramının hararet ile ilgili olarak sıvılarla ilişkilendirilebilmektedir. *Kan bir sıvıdır* metaforunun yanı sıra *gız-* “ısınmak” vücudun bir bölümüne şemalanmış olmakta ve sıvı olan kanın ısınması da *zihnî* olarak öfke ile ilişkilendirilebilir.

İnsanlar yorulduğunda moral gücü, maneviyatı ve fiziki gücü düştüğünde öfkelenir. Bu kötü durum urmak/inme kavramlarıyla ifade edilmektedir. Öfkelenmek kavramı kanın vücut organlarına hızla hareket etmesi ve vurmalarıyla veya çökmesiyle, inmesiyle bedensel ve ruhsal olarak da bir değişim geçiririz. Bu *öfkelenmek vurmaktır* metaforu olarak aşağıya ya da yukarı doğru bir yön algılamasını gösterir. Türkmen Türkçesinde *göze gan in-*

“1. hastalıktan gözün kızarması. 2. öfkelenmek.” ve *ganı kellesine ur-* “kan başına sıçramak, kan beynine çıkmak, çok öfkelenmek, hiddetlenmek, kendine hâkim olamayacak duruma gelmek.”, *ganı beynisine ur-* “kan beynine çıkmak, çok sinirlenmek, hiddetlenmek, kontrolü yitirmek”, *ganı yüzüne ur-* “kan beynine çıkmak, kan başına sıçramak, çok sinirlenmek, hiddetlenmek”, *ganı depesine (beynisine, kellesine) inmek / ur-* “çok öfkelenmek, sinirlenmek” (TDS, 1962: 140; TDDS, 2016: 385-386) öfkenin kan adı ile kurulmuş metafor örnekleridir.

4. Şiddet, Korku Duygu Durumunu İfade Etmek

“Bazı atasözleri ve deyimlerde kan “ölümü ve şiddeti” karşılamaktadır. Ölüm ve şiddet ise insanda tamamıyla acı, üzüntü, eziyet ve zulüm çağrışımlarını uyandırmaktadır. Sonuçta eğer biri öldürülüyorsa onun ölümlerinde çekmiş olduğu acılar, eziyetler ve o öldükten sonra yakınları arasındaki üzüntü, acı ve kanın olumsuz çağrışımlarını destekler niteliktedir. Bu nedenle kanın şiddet-ölüm ilişkisi sonucu kazanmış olduğu bir diğer anlamı ise acı, eziyet ve zulümdür. Vücuttan kan çıkması ya da çıkartılması tümüyle çekilen acıyı veya görülen eziyeti ifade eder.” (Demir, 2016: 27-28).

Türkmen Türkçesinde kan dökmek, eziyet etmek, yok etmek, öldürmek, can almak vb. olumsuz anlamlarda birçok deyim kullanıldığını görmekteyiz. “Kan gütme, feodal geleneğin etkisini sürdürdüğü toplumlarda namus, şeref gibi kavramlar üzerine temellendirilmiş ve bireylerin uyması noktasında zorunluluğun mevcut olduğu bir davranış biçimi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu anlayışın hâkim olduğu toplumlarda kendisini belirli bir gruba ait hisseden kişi, kan gütme saiki ile hareket etmediği takdirde toplum nezdinde kabul görmemekte ve haysiyetten yoksun kabul edilmektedir.” (Bağlar, 2022: 43). Husumet nedeniyle birbirine düşman olan iki tarafın birlerine karşı zorbalık ve şiddete başvurusuyla bu eylemlerin sonu öldürme, yaralama vb. durumlarla sonuçlanabilmektedir. Türkmen Türkçesinde aşağıda tespit edebildiğimiz deyimler kan sözcüğüyle kurulmuş kan davası kavramlarına ait söz varlığıyla ilgilidir:

gan al-: Öldürülen kişi için karşı taraftan birini öldürmek, intikam almak, öç almak. (TDFS, 1976: 68-70)

gan algı : Kan davasında öç almak. Öldürülen kişi için karşı taraftan birini öldürme, intikam alma, intikam, öç. (TDS, 1962: 139-140)

ganı yerde galmazlık: Kan davasında öç almak. (TDFS, 1976: 68-70)

gan dök-: Kan dökmek, ölüme yol açmak, cana kıymak. (TDS, 1962: 139-140)

ganını geç- /öt-: Caninin suçunu bağışlamak, kan davası gütmeye niyetinde olmamak, kan davası gütmemek, öldürmekten vazgeçmek. (TDS, 1962: 139-140)

gan iç-: Haksız yere adam öldürmek, kan dökmek, cana kıymak, ölüme yol açmak. (TDFS, 1976: 68-70)

gan sor- / ganını sora-: Kan gütmek, kan dökerek öç almak istemek, öldürülen bir kimsenin öcünü almayı amaçlamak, öldürülen birinin canına karşılık can istemek. Kanını emmek, kan kusturmak, insafsızca sömürmek, çok çalıştırmak, fena hâlde eziyet etmek. (TDS, 1962: 139-140; TDDS, 2016: 385-386)

ganı soral-: Kanı saralmak. Canına karşılık can istemek. (TDS, 1962: 139-140; TDDS, 2016: 385-386)

Şiddet, insan var olduğundan beri insanlık için en büyük endişe ve korku kaynağı olmuştur. “Şiddet, günümüzde üzerinde en fazla konuşulan konulardan biri olmasına karşın tanımı en zor yapılabilen kavramlardan biridir. Bunun nedenini, doğal bir gerçeklik olan güç kullanımı ile şiddet arasındaki farkın bireysel ve kültürel faktörlere göre değişkenlik arz ediyor olmasında aramak mümkündür. Nitekim her sosyo-kültürel yapının kendine özgü bir medeniyet düşüncesi ve bu düşüncenin sözcüklere yansımaları olan bir dil kurgusu vardır (Çağlayan, 2018: 17). Türk kültüründe şiddetin eyleme dönüşüp bu eylemin sonucunda da insan vücudunda bir tahribata uğrayıp insanın kanının dökülmesi şiddetin en olumsuz sonuçlarından biridir. Ölümle yaralanmayla sonuçlanan fiziki eylemler Türkmen Türkçesinde genellikle, *gan* “kan” sözcüğüyle kurulan deyimlerle anlatılmıştır:

ganına gal-: birini öldürmek, haksız yere öldürmek, cani olmak. (TDS, 1962: 140)

gan dök-: 1. ağlamak, eziyet çekmek 2. öldürmek, yaralamak. (TDS, 1962: 140)

gan döküşik: katliam, kılıçtan geçirme. (TDS, 1962: 140)

gan iç-: öldürmek, zulüm etmek. (TDS, 1962: 140)

gan saç-: kan dökmek. (TDS, 1962: 140)

gana gir-: birini öldürmek, haksız yere öldürmek, cani olmak. (TDS, 1962: 140)

gan çayka-: 1. savaşarak kan dökmek, can alıp can vermek 2. azap vermek, gün yüzü göstermemek, eziyet etmek. (TDS, 1962: 140)

gan saç-: savaşmak, savaşta kan dökmek. (TDS, 1962: 140)

ganına gal-: kanına girmek, birini öldürmek veya öldürtmek. (TDS, 1962: 140)

gılıcından gan dam-: kılıcından kan damlamak; kan dökmeye meyilli olmak, kavga ve savaş taraftarı olmak. (TDDS, 2016: 385-386)

gamasından gan dam-: kamasından kan damlamak; çok acımasız davranmak, zulmetmek, eziyet etmek. (TDDS, 2016: 385-386)

gana boya-: kana boyamak, kana bulamak, kan içinde bırakmak, kavga ederek veya savaşarak üstünü başını kan etmek. (TDS, 1962: 140)

ganını gotura derman et-: yok etmek, toz etmek, ortadan kaldırmak, öldürmek. (TDS, 1962: 140)

gana suvsa-: kana susamak, öldürme hırsı duymak, adam öldürmeyi veya kan dökmeyi istemek. (TDS, 1962: 140)

gan çayka-: 1. savaşıp topluca öldürmek, savaşta çok adam öldürmek. 2. sıkıntı vermek, huzursuz etmek. (TDS, 1962: 140)

ganda-pıçak bol- : kanlı bıçaklı olmak, araları kötü olmak, kavgalı olmak.

ganda pıçak boluş- birisine bıçakla saldırmak, kanlı bıçaklı olmak. (TDS, 1962: 140)

gan ısı gel-: 1. yüz kızartıcı bir suç işlemek, insanlık onuruna yakışmayan bir kabahat işlemek. 2. Kan dökülmesine yol açmak, topluca ölüme sebep olmak. 3. Bir işin sonunun ölümlü sonuçlanacağı ihtimali bulunmak, bir işte ölüm riski olmak. (TDS, 1962: 140)

gana boya-: dövüp, vurup üstünü başını kan etmek. (TDDS, 2016: 385-386)

gana suvsa-: adam öldürmeyi, kan dökmeyi istemek. (TDDS, 2016: 385-386)

gan aglad-: kan ağlatmak, korku salmak, sindirmek, zulmetmek. (TDDS, 2016: 385-386)

gan gagşır-: kan kusturmak, çok eziyet etmek. (TDDS, 2016: 385-386)

gan gagır- / gan gus-: kan kusmak. (TDDS, 2016: 385-386)

gan gusdur-: eziyet etmek, horlamak, ağzından kan getirmek. (TDDS, 2016: 385-386)

gan yuwutdır-: eziyet etmek. (TDDS, 2016: 385-386)

gan yuwut- : kan kusmak, çok eziyet çekmek, zulüm görmek, kan ağlamak, büyük bir üzüntü içinde bulunmak, eziyet görmek. (TDS, 1962: 139-140; TDDS, 2016: 385-386)

burnuñdan ik yalı gan getirmek: burnundan fitil fitil getirmek, fena hâlde huzursuz etmek, çok eziyet etmek, hiç rahat vermemek. (TDS, 1962: 139-140; TDDS, 2016: 385-386)

5. Üzüntü, Ağlama, Sızlanma Duygu Durumunu İfade Etmek

Zihinsel süreçte algı, idrak ve irade ile döngüsel bir biçimde etkileşimde olan, kültürden kültüre ya da kişiden kişiye farklılıklar gösterebilecek düzeyde öznel olan, bir olay ya da durum karşısında geçirdiği ruhsal değişim olan duygu kavramının içerisinde üzüntü de yer alır. Üzüntü duygusu, dil bilim çalışmalarında psikolojik durum fiilleri başlığı altında olumsuz bir duygu fiili olarak ele alınmıştır (Kuban, 2020:60-62). Türkçedeki kalıp sözlerin büyük bir bölümü deyimleşmiş sözlerden “idioms” meydana gelir. Deyimleşmiş sözler, belirli dilbilgisi yapıları içerisinde bir araya gelerek birden çok sözcük ya da sözcük öbeğinin anlama kıvraklık ve akıcılık katmak için, mecazlı kullanışlarla yeni bir anlam oluşturacak şekilde kaynaşmasıyla oluşan söz öbekleridir (Korkmaz, 2007, s. 175). Türkmen Türkçesinde de *gan* sözcüğüyle birleşerek deyimleşen birleşik fiiller üzüntü duygusunu anlatmada kullanılır. “Türkmen Türkçesinde metaforlarda birçok kavram sistematik olarak listelenir. Her bir metafor iki farklı sistematik alana ait sözün kavram alanı içerisinde listelenmiş kavram sisteminin yeniden yapılanması ile meydana geldiğinden metaforik ifadede nesne, kavram alanındaki özelliklere dayanılarak nitelendirilmiş olur.” (Erdem, 2003: 72). Türkmen Türkçesinde *gan ağla-* “çok üzülme, göz yaşı dökmek, sızlanmak, güçlük çekmek, zorluk görmek, zorluk görüp sızlanmak”, *gan ağlan-* “kan ağlamak, büyük bir üzüntü içinde bulunmak, bir şeyden dolayı derin üzüntü duymak”, *gan ağlat-* “üzme, horlamak, eziyet etmek”, *gan dök-* “1. ağlamak, eziyet çekmek 2. öldürmek, yaralamak”; *gara bagrıñ gan et-* “ciğeri yanmak, çok acı duymak, sıkıntı çekmek, zulüm görmek”, *dideleri gan et-* “ağlamak, sızlanarak ağlamak”, *gan eñre-* “kan ağlamak, çok ağlamak, büyük bir

üzüntü içinde olmak, bir şeyden ya da birinden sızlanıp ağlamak” (TDS, 1962: 139-140; TDDS, 2016: 385-386; TTS, 1995:222; TDFS, 1976: 68-70) kavramları “kan” kavramı yardımıyla ve ağlarken göz yaşı dökme hareketi ile ilgili olarak kavramlaştırılmıştır.

6. Kan ve Düşünce İlişkisi

Türkiye Türkçesinde *ganına gir-* “birini aklında olmayan veya istemediği bir düşünceye, davranışa yönlendirme” anlamında kan ve düşünce ilişkisini ifade eden ve karşısındakinin düşüncesini negatif yönde değiştirmeye veya yönlendirmeye çalışmak anlamında olumsuz bir deyim kullanılır. Türkmen Türkçesinde düşünce ve kan ilişkisini ifade eden *ganına siň-* “düşüncesinde yer almak, aklında yer etmek” deyimini kullanılır. Yani bu deyim olumlu anlamda birini çok fazla ve sürekli düşünmeyi ifade eder.

Türkiye Türkçesinde coşkun ve heyecanlı olmayı; birine çabucak sevgi duymayı ifade eden *kanı kaynamak* deyimini Türkmen Türkçesinde *damarda gan gaynamak* “1. kanı kaynamak, yüreği parlamak, coşmak, heyecanlanmak. 2. ilham gelmek.” (TDFS, 1976: 68-70) şeklinde hareketli, heyecanlı olmak anlamıyla benzerlik gösterir. Bir şeyi çok istemek anlamında ise *ganı gayna-* “içi gitmek, bir şeyi yapmayı veya elde etmeyi çok istemek” (TDFS, 1976: 68-70) deyimini kullanılır ve bu anlamıyla Türkiye Türkçesinden farklıdır. Türkmenler bir şeyi çok fazla istemeyi ise *ganı at çapmak* “1. damarları ayağa kalkmak, güçlü istek duymak, çok arzulamak, iyice heveslenmek. 2. gücü artmak, güçlenmek.” deyimini ifade ederler. Dikkat edilirse her iki deyim de *gayna-* “kaynamak” ve *çapmak* “koşturmak” gibi hareketi ifade eden birer yardımcı fiille kurulmuştur.

7. Kan Sözcüğü ile Benzetme

Türkiye Türkçesinde bir sıvının ılık ya da sıcak olmasını ifade etmede kan sözcüğünü kullanırız: *tavşan kanı çay* “koyu kırmızı çay”, *kan gibi* “ılık veya sıcak” vb. Benzer şekilde Türkmen Türkçesinde *gan yalı* “ılık, kıpkızıl”; *gan yılısı bol-* “çay ve su gibi şeylerin sıcak olması” (TDS, 1962: 140) deyimleri kullanılır.

Sonuç

Türkmen Türkçesinde deyimlerde veya söz öbeklerinde kullanılan kan sözcüğünün ifade ettiği anlamları metaforik, dil-zihin ilişkisi bakımından incelemek mümkündür. Türkmen Türkçesinde korku, üzüntü, ölüm, hastalık gibi soyut veya somut kavramları karşılamada kullanılan kan sözcüğü mutluluğu ifade etmede kullanılmamıştır. Özellikle *gan* “kan” sözcüğüyle kurulan korku ve üzüntü ifade eden deyimlerin sayıca fazlalığı dikkat çekicidir. “Metafor idrak dil biliminde bir konuşma figürü olduğu gibi, zihni

bir süreç olarak da kabul edilebilir. Bir kavram alanından bir kavramın (model veya şemanın) diğer bir alandan bir kavram üzerine haritasının çıkarılması sürecidir.” (Palmer, 1996: 103-223). Kan sözcüğünün şemalandığı özellikle öfke ifadesinin metaforik kullanımları dikkat çekicidir. Türkmen Türkçesinde kan sözcüğü, hedef alandaki “kızgınlık ve öfke” kavramlarının üzerine şemalanması ile meydana gelmiş birçok deyim kullanılmaktadır. Kan sözcüğü, öfke duygusunu ifade etmekte kullanıldığı gibi korku, şiddet, intikam gibi birçok soyut kavramı ifade etmede de kullanılmıştır. İnsanın solgun veya sağlıklı olduğunu göstermek için de kan sözcüğünden faydalanılmıştır. Sıklıkla da üzüntü duygu durumunu ifade etmede kullanılan kan sözcüğünün metaforik kullanımları görülmektedir. Türkmen Türkçesinde *gan* “kan” sözcüğünün bir veya birden fazla sözcükle anlamca kaynaşık deyimleşmesiyle eziyet ve zulüm görme veya zulmetme kavramları anlatılmıştır. Zulüm anlamlı bu deyimlerde bağır ve burun organ adları da sık kullanılmıştır. Burundan ve yürekten gelen kan, zulmün kişide yarattığı olumsuz duygunun ve fiziki tezahürünün bir sonucu olarak düşünülmüş olmalıdır. Gözünden kan gelen, kan kusan insan, eziyet gören insandır. Her dilin dünyayı algılayıp anlama, adlandırma ve kavramlaştırma özellikleri birbirinden farklıdır. Türkçenin anlam inceliklerini, türetme gücünü, yaratıcılığını göz önünde tuttuğumuzda bir sözcükten yani anlamlı sözcükler yaratmada ne kadar zengin olduğunu görebiliriz. Kan sözcüğünün hem Türkiye hem de Türkmen Türkçesinde ne kadar deyim, deyim aktarması, anlam genişlemesi ile ne kadar zengin bir kullanımının olduğu görülmektedir.

Taranan Eserler

TDS: Hamzayev, M. Y., Altayev, S., Açılova, G., Mesgudov, V. & Meretgeldiyev, A. (1962). *Türkmen Diliniň Sözlügi*. Türkmenistan SSR Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı.

TDDS: Kıyasowa G., Geldimıradow A., Durduyew H. (2016), *Türkmen Diliniň Düşündirişli Sözlügi*, Aşgabat: Türkmen Döwlet Neşiryat Gullugı.

TDFS: *Altayeva, S., (1976). Türkmen Diliniň Frazzeologik Sözlügi, Aşgabat: Ilm Neşiriyatı*

TTS: Tekin, T., Ölmez, M., Ceylan, E., Ölmez, Z. & Eker, S. (1995). *Türkmençe-Türkçe Sözlük I-II*. Simurg Yayınları.

Kaynakça

GEERTZ Clifford (1973). *The Interpretation of Cultures. Selected Essays*, New York: Basic Books.

- BAĞLAR, Yunus Emre (2022). Kan Gütme Saiki ile Kasten Öldürme, TAAD, 13(50), s. 41-78.
- BALİ, Aslı (2023). Türk Halk İnanışlarında Kan Sembolizmi, Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi, 8(2), 645-657.
- BARDAKOĞLU, Ali “Kan”, İslam’da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi, İstanbul 1997, II, 527-529.
- ÇAĞLAYAN, Harun (2016). Müslüman Kültüründe Şiddet-Din İlişkisi, Şiddet ve Sosyal Travmalar. Samsun Valiliği, (Ed. Enver Sarı), Ankara:Hegem Yayınları.
- ÇETİN, Ö. (2012). Kültürlerarası din psikolojisi açısından kan sembolizmi, Kalem Eğitim ve İnsan Bilimleri Dergisi, 2 (1), s. 107-142.
- DEMİR, G. K. (2016). Atasözleri ve deyimlerde “kan” kavramı. Türk Dünyası Dergisi, 41, 13-35.
- EMİROĞLU, K. - S. AYDIN (2009). Antropoloji Sözlüğü. Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları
- ERDEM, Melek (2009). Modern Oğuz Türkçesi Söz Varlığı “Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Standart Türleri Esasında”, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERDEM, Melek (2003). Türkmen Türkçesinde Metaforlar, Ankara: Köksav.
- GENNEP, Arnold Van (1981). I riti di passaggio. Torino: Bollati Boringhieri.
- GÜNER OĞUZ, Yasemin (2019). Kültürel Miras olarak Kan Sembolü, Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt : 7 Sayı : 16, S. 814 – 835.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan (2010), Dünya İnançları Sözlüğü, İstanbul, Remzi Kitabevi.
- HACIZADE, N. (2012). *Bilişsel Dilbilim Açısından Duyguların Dili*. Çizgi Kitabevi, Konya.
- HÖKELEKLİ Hayati, (1993), Din psikolojisi. Ankara: T.D.V. Yayınları.
- MATTEONI, Francesca (2009). Blood beliefs in early modern Europe, Submitted to the University of Hertfordshire for the degree of PhD. January, 2009
- KARABULUT Ferhat, KAZANLAR ÜRKMEZ Elanur (2021). “Kan Kardeşindeki “Kan” Sözcüğünün Kültürel Boyutu ve Kökeni Üzerine Bir Değerlendirme, Tübar, XLIX / 2021-Bahar.
- ÖGEL, Bahaddin (1998), Türk Mitolojisi, c. 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PALMER, Garry B. (1996). Toward A Theory of Cultural LIngusitics, University of Texas Press, Auistin.

- KÖSE, S. (2021). “Kültür Aktarıcıları Ekseninde Kan Bağının İşlevi”. *Karadeniz Araştırmaları*. XVIII/69: 143-149.
- LAKOFF, George (1987). *Women, Fire and Dangerous Things What Categories Reveal about the Mind*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- LAKOFF, George; JOHNSON Mark (1980). *Metaphors We Live By*, Chicago and London.
- SEÇKİN, KUBAN (2020). *Eski Türkçe Metinlerinden Örneklerle Mental Fiil Teorisi*, Konya: Palet Yayınları.
- UÇ, TAYYİBE (2010). “Anadolu Ağzlarında Adlandırma ve Kavramlaştırma”. *I. Uluslararası Türk Dialektolojisi Çalıştayı, Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 251-273.
- YAZICI Çelebi, G. (2020). “Öğretmen Adayları ile Polis Adaylarının Sürekli Öfke-Öfke İfade Tarzları ile Bağlanma Stilllerinin İncelenmesi”. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(1): 1-18
-